

5929

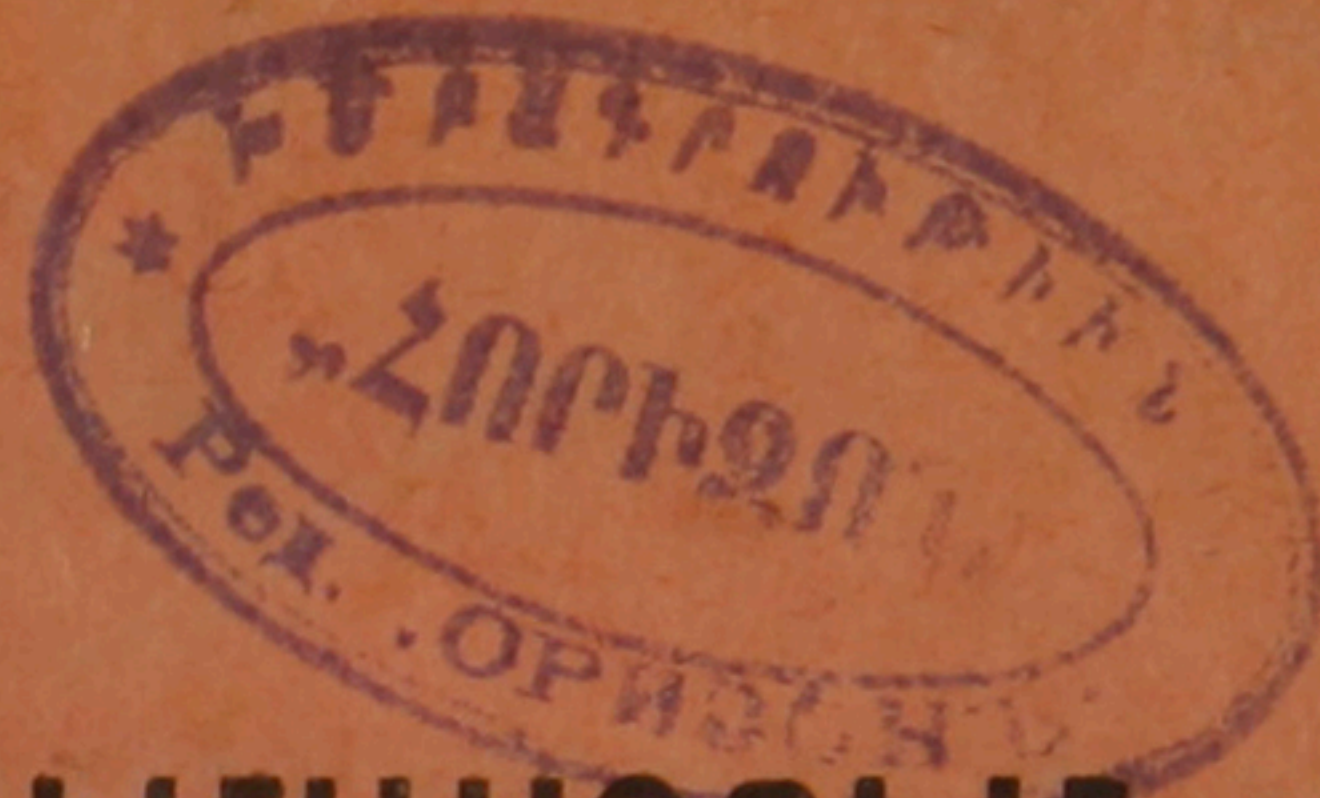
Григорий. С

Григорьев

9(47.925)
2-77

(ՅՕԳՈՒՏ ՊԵՐՍԿԵԶՆԵ ՓԵՐՄՏԵԿԱՆՆԵՐԻ)

W63 *uu*

ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՍԱԼՄԱՍՏՈՒՄ

(Ա.Կանասեպի Պատմութիւն)

Կազմեց
Իրաւ. Սեդրակ Աւագեանց

Արտատու. «Հովիտ» շարժաթերթից

Գ.ԽԵԿ Է 15 կոպ.

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» Գրաֆսկայա փող. № 6.

1915

~~323.1/91.542~~
~~Ա-77~~

3929

REPRODUCED FROM THE

MANUSCRIPT COLLECTION

OF THE

BRITISH MUSEUM

1813

Printed by W. Clowes and Sons, London

1813

2011-08

(ՅՕԳՈՒՏ ՊԵՐՍԿԵՀԵՅ ՓԵԽՍՏԵԿԵՆՆԵՐԻ)

24 JAN 2006

9 (97.925)

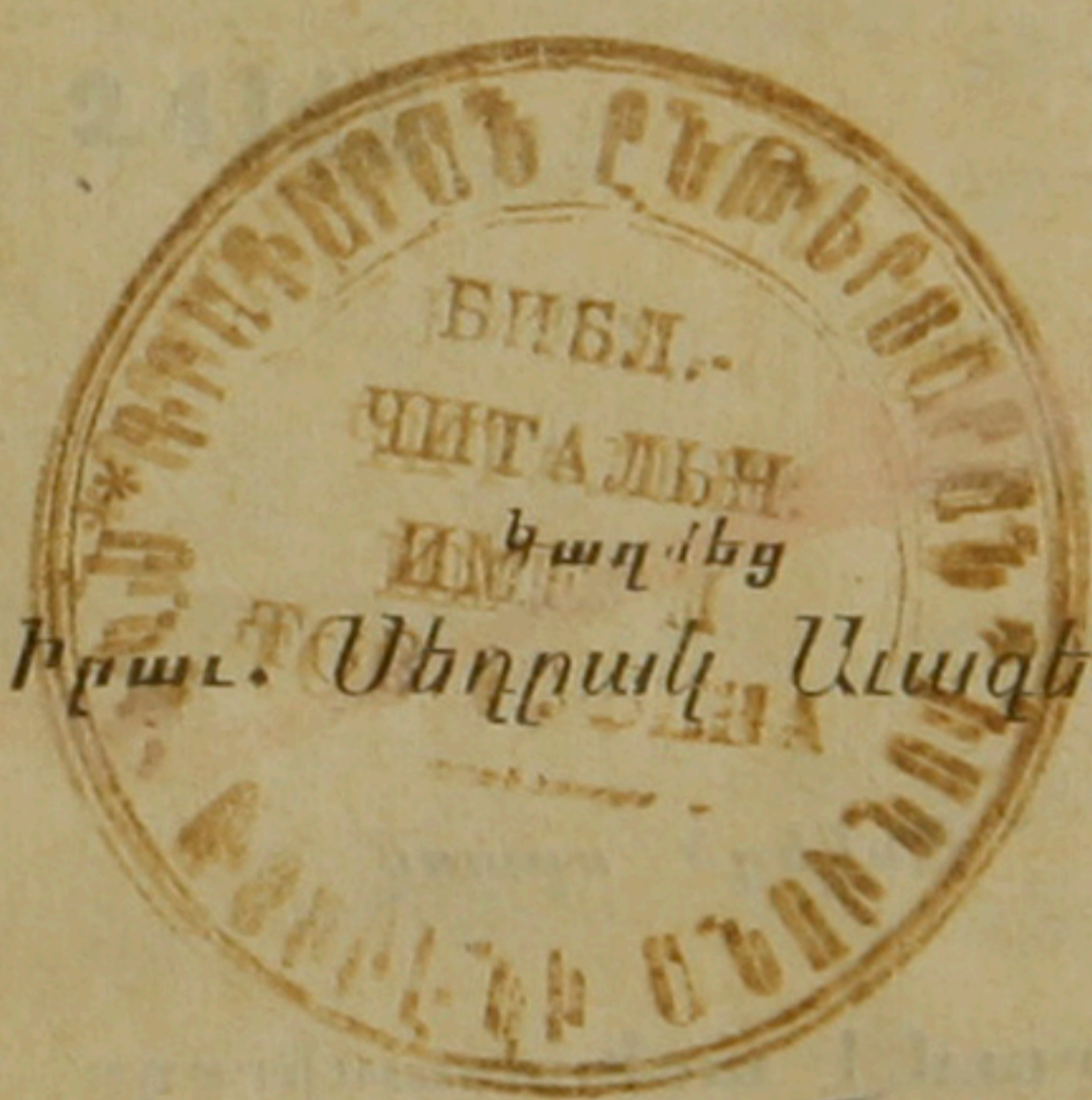
2-77

uz

ԿՈՏՈՐԱԾԷ ՍԱՄԱՍՏՈՒՄ

(Ականատեղի Պատմուածք.)

1006
29296

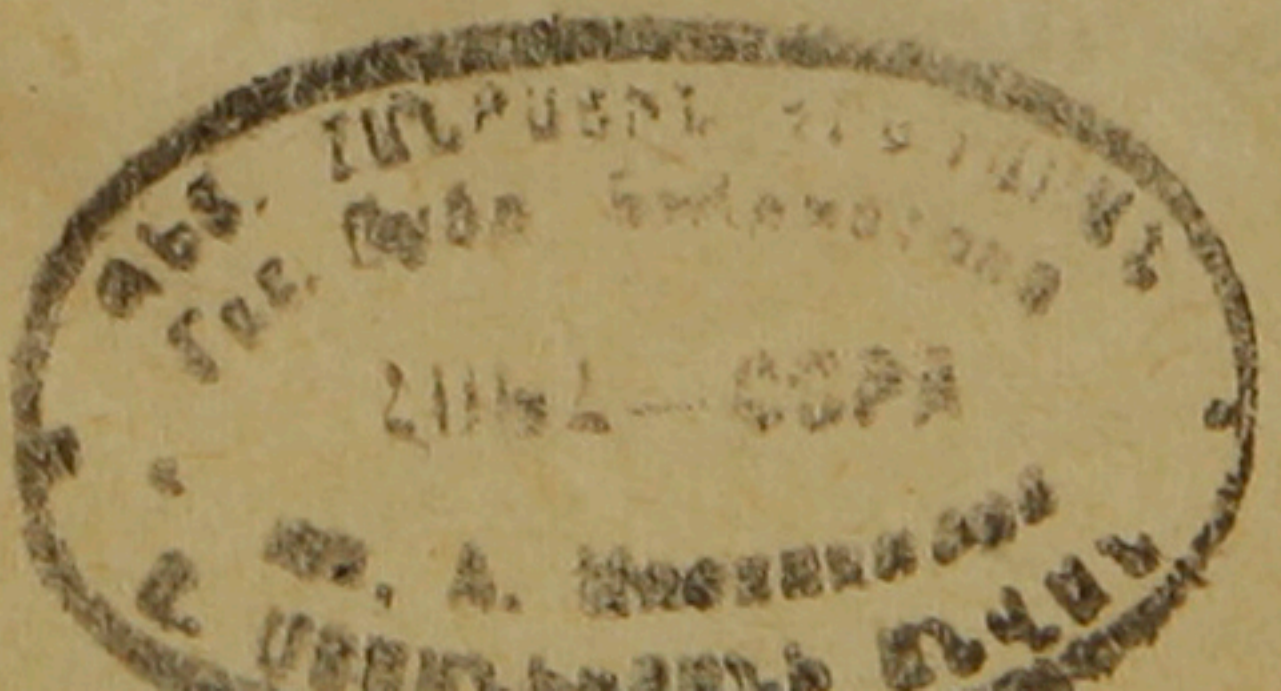
Գրքեր 15 կողմ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» Գրաֆսկայա փող. № 6.

1915

19.02.2013

10-1109

GOODS MAIL A S

Ա.ՏՐԱԿԱՏԱԿԱՆԻ ՂԺՔԱԽՏ ԿԱՅԵՐԻ

Ա.ՆՁՆՈՒՐԱԿ ՀՈՎԼԻՆ

ԹԵՄԵԿԱԼ ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿ.

ՄԵԼԻՔ ԹԱՆԳԵԱՆԻՆ

Անկեղծ սրտով

Նւիրում է աշխատասիրողը.

ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՍԱԼՄԱՍՏՈՒՄ.

(Ա. Կանատեսի պատմուածք).

I.

1914 թւի դեկտեմբերի վերջերն էր: Երբ ուսական զօրքը հեռացաւ Սալմաստից, վիշտը պատեց բոլոր Սալմաստում մնացած քրիստոնեաներին: Ահ ու սարսափը այնքան մեծ էր, որ մենք չէինք կարողանում անցնել մի գիւղից միւս գիւղ. թւում էր ամեն ինչ յանկարծակի մեռաւ, ամայացաւ, ու անյայտացաւ... Մեզանից շատերը չկարողացան փախչել, նախ որովհետեւ միջոցներ չունէինք, երկրորդ՝ շատ տներում կային զառամեալ ծերունիք ու պառաւներ, որ չէին կարող ոտով անցնել Սալմաստից Խոյ, ուր մնաց յուսային հասնել Զուլֆա: Բայց չէ որ մենք, մեր պապերը տասնեակ ու հարիւրաւոր տարիներ ենք ապրել, պահել պահպանել մեր օջախը, տունը եկեղեցին, գերեզմանատունը... Ճշմարիտ է, թէև մենք մնացողներս վախենում էինք, բայց և այնպէս յոյսներս դրել էինք միակ Աստուծոյ վրայ, որ ինչպէս փրկեց իսրայէլացիներին Փարաւոնի ձեռքից, կը փրկէր նոյնպէս և մեզ տաճկի ու քրդի ձեռքերից:

Երեք օր էր անց ուսական զօրքի նահանջից յետոյ: Ես բարձրացայ գիւղի ամենաբարձր կտուրը,

այնտեղից երևում էր, թէ ինչպէս հայ գիւղերը ծխում են, մտքովս անցաւ, որ մի գուցէ քրդերը արդէն եկել են և սկսել թալան-կոտորածը: Սակայն, փողոցում ծանօթ պարսիկներից մէկի հետ պատահելիս ես հաւաստիացայ, որ առայժմս ոչ քուրդ, ոչ տաճիկ չեն երևում, որովհետև՝ յայտնեց պարսիկը, մահմեդականները վերջնականապէս համոզուած չեն, որ վաղը կամ միւս օր ուսը չի վերադառնայ: Միւս կողմից պարսիկների մէջ յամառ լուրեր էին պատում, որ հայ կամաւորները շատ հեռու չեն գնացել և երկիւղ կայ, մի գուցէ նոքա յանկարծակի վերադառնան Խոյից և սկսել են կռուել քրդերի ու տաճիկների հետ: Այդպիսի լուրեր թոյլ չտուեցին, որ քրդերը կամ հետախուզող տաճիկները անմիջապէս ներս խուժեն Սալմաստ, ինչպէս որ մենք երկիւղով սպասում էինք: Սակայն պարսիկ ամբոխը կարծես թէ արհեստօրէն տարածոււ էր զանազան լուրեր, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ ուշացնել միքանի օրով բարբարոսների խուժումը և գիւրութիւններ ստեղծի հայի մնացած գոյքերի թալանը պարսիկների կողմից:

Մուտ գիշեր էր այդ գիշեր: Մենք մտածում էինք այն մասին, թէ ինչպէս փրկենք մեր կեանքը: Ամենալաւ միջոցը, ըստ երևոյթին, այն էր, որ ձեռք վերցնէինք մեր ամեն գոյքից, ամեն ունեցածից և հեռանայինք այնտեղ, ուր մեր մնացած հայ եղբայրները խմբւում էին: Ուրիշ ճար չկար, մնալ առանձին գիւղերում դա նշանակում էր՝ զրկուել փրկութեան ամենավերջին յոյսից և օր առաջ քրդի զէնքին զօհ դառնալ: Իսկ Դիլմանում մեզանից իւրաքանչիւրն ունէր ծանօթ պարսիկ, որոնց օթևանում կարծում էինք ապահով ապաստարան գտնել: Եւ ահա ահ ու դողով

անց կացնելով չորս գիշեր մեր հայրական կտրի տակ, հինգերորդ օրը առաւօտեան կանուխ վեր կացանք մեր տեղից, ամուր կողպեցին դռները, Ասածուն յանձնեցինք մեր բոլոր իրերը և աղի արցունք թափելով հեռացանք գիւղաքաղաք: Սակայն լքուած սիրտը թելադրում էր մեզ մի անախորժ, չարագուշակ համբաւի մասին: Ճանապարհին մենք հանդիպեցինք երկու պարսիկի, որ իրենց զարմանքը յայտնեցին մեզ, թէ ինչպէս վստահացել ենք մնալու այն գիւղում, որ ըստ հաստատ տեղեկութիւնների շրջապատուած է եղել զինուած քրդերով, բանից դուրս եկաւ, որ իսկապէս մեր գիւղը պաշարուած է եղել, բայց քրդերը կասկածելով որ մեր մէջ Ֆիդայիներ կան, չեն համարձակուել ներս խուժել:

Հազիւ հեռացել էինք գիւղից կէս ժամուայ տարածութեամբ, երբ լսեցինք հրացանների համազարկ: Մենք շտապեցինք, մօտ տաս ըռպէ վազ տուինք Դիլմանի ուղղութեամբ, որը բարեբախտարար այնքան էլ հեռու չէր: Երբ կիսամեռ դրութեամբ հասանք գիւղաքաղաքի արտաքին դռանը, իմացանք, որ Սալմաստի բոլոր գիւղերից հայ ու ասորի արդէն փախել, մտել են Դիլման և սարսափով սպասում են այն ըռպէին, երբ քրդական հրոսակները պիտ գրաւեն յիշեալ կենտրոնը: Մինչ այդ, մենք ընդունելութիւն գտանք մեր ծանօթ մանրավաճառ պարսկի տանը, որը մեր մի մասը յանձնեց իր հարևանին, խոստանալով նրան որոշ վարձատրութիւն: Թէ ինչպիսի աղէտալի տեսարան էր այդ ըռպէին մեր խմբուած հայերիս համար՝ նկարագրելը ծանր է. մենք գուրկ էինք վերմակից, հացից, ջրից, իսկ օգտուել պարսիկի անօթներով, ապրել նրա օթևանի տակ, գիտէք ինչքան գժուար

էր մեզ համար... Ինչ արած, ակամայից ողբում էինք մեր բախտը, արտասուքով ու հառաչանքով էինք հագեցնում մեր քաղցն ու ծարաւը և սպասում նախախնամութեան հօր ու փրկարար ոյժին:

Ես համոզուեցի, որ այդպիսի մի շարքաշ կացութեան մէջ ինձ կարող է փրկել միմիայն մի բան, այն է՝ փոխել զգեստս, ձևանալ պարսիկ և շրջել բարը իմանալու, թէ ինչ է կատարւում այնտեղ: Իմ այդ միտքը հաւանութիւն գտաւ հիւրընկալ պարսկի մէջ. նա տուեց ինձ իր հնացած, մաշուած աբան և պարսկական մազեայ փօլօզը (գլխարկ), ինձ անուանեց Հուսէյն Կուլի, որը իբր թէ նրա Կիւնէյի բարեկամներից է, եկել է նրա մօտ հիւր միջանի օրով: Այդ գաղտնիքին յարատևութիւն տալու համար ես խոստացայ իմ և իմ ընկեր հայերի փրկութեան համար մեծ վարձատրութիւն, ածիլեցի երեսս, փոխեցի կոշիկներս, վերջապէս դարձայ կատարեալ պարսիկ և այն ժամանակ, երբ բոլոր քրիստոնեաները ահաբեկուած թագ էին կացել իրենց վիճակուած մառաններում, ամբարներում և այլ գետնափորիներում, ես համարձակօրէն դուրս եկայ բազար, դիտելու, թէ ինչ է այնտեղ կատարւում և ինչ նոր լուրեր կան:

Երեկոյ էր: Արևը իր վերջին ճառագայթներով տաքացրեց մեր սառած ձեռքերը և անյայտացաւ, մատնելով մեզ մօտալուտ գիշերուայ խաւարին: Ուր զնայի, եթէ ոչ պարսկական դայվան, ուր ամեն տեսակ անհիմն ու երևակայական լուրեր, հեռագրեր և այլ տեղեկութիւններ կուտակուած կը լինէին: Ես մտայ պարսիկ դայվան, մօտեցայ այնտեղ մի խումբ դալիան ծխողների, բարեկցի նրանց պարսկական ձևով, ծալապատիկ նստայ նրանց մօտ և պահանջեցի թէյ:

Բարեբախտաբար ծանօթ անձնաւորութիւններ չկային
և ես հնարաւորութիւն ունեցայ նոյնիսկ մտքերի
փոխանակութեան մէջ մտնել իմ երկարամորուք հա-
մախօսակցի հետ: Ի միջի այլոց, ես իմացայ, որ պար-
սիկները, այսպէս կոչուած մուշահիդները, (յեղափո-
խականները) յատուկ պատգամաւորներ են ուղարկել
քիւրդերին ու տաճիկներին, յայտնելով, որ սառի
գեավուրը արդէն հեռացել է, որ ոչ մի վտանգ քրիս-
տոնեաների կողմից չկայ, այլ, ընդհակառակը, պարսիկ
ազգաբնակութիւնը ժամ առ ժամ սպասում է Օս-
մանեան միակրօն բանակի գալստեանը, պատրաստ
լինելով տալու նրան ամեն հնարաւորը, ամեն մի
աջակցութիւն: Ղայվայի իւրաքանչիւր անկիւնից ու-
րախութեան ու հրճուանքի տրամադրութիւն էր նկատ-
ւում. ըստ երևոյթին, բոլոր պարսիկները ուրախ էին
ուսների հեռանալու առթիւ, որ իբր թէ տեղի ունեցաւ
երկու մահմեդական պետութիւնների սպառնալիքների
և առաւելապէս տաճկական «անյաղթ» և «մեծաքա-
նակ» զօրքի յաջողութիւնների շնորհիւ: Սրտի կսկի-
ծով լսում էի ես նոյնպէս և այն պատմութիւնները,
թէ ինչպիսի թանկագին և հազւագիւտ իրեր են գտել
պարսիկները հայերի տները թալանելիս, թէ այդ չորս-
հինգ օրուայ ընթացքում ինչքան հարստութիւններ են
գանձել Դիլմանը, Սադաղեանը, Հաբաշին, Ահրէվանը,
Հին-Քաղաքը և այլ գիւղեր, ուր բնակչութեան մեծա-
մասնութիւնը բոլորը պարսիկներ են: Լսում էի այդ
բոլորը, սիրտս ճմլւում էր, ակամայից աշխատում էի
ծածկել յուզմունքս, երբ տեսնում էի իմ սեղանա-
կիցների բերկրանքը ու անհուն շնորհակալութիւնները
Աստծուն ու Մարգարէին, որ վերջապէս ազատուեցին
գեավուրից, նրա լծից, նրա մուզիկից և այլն և այլն:

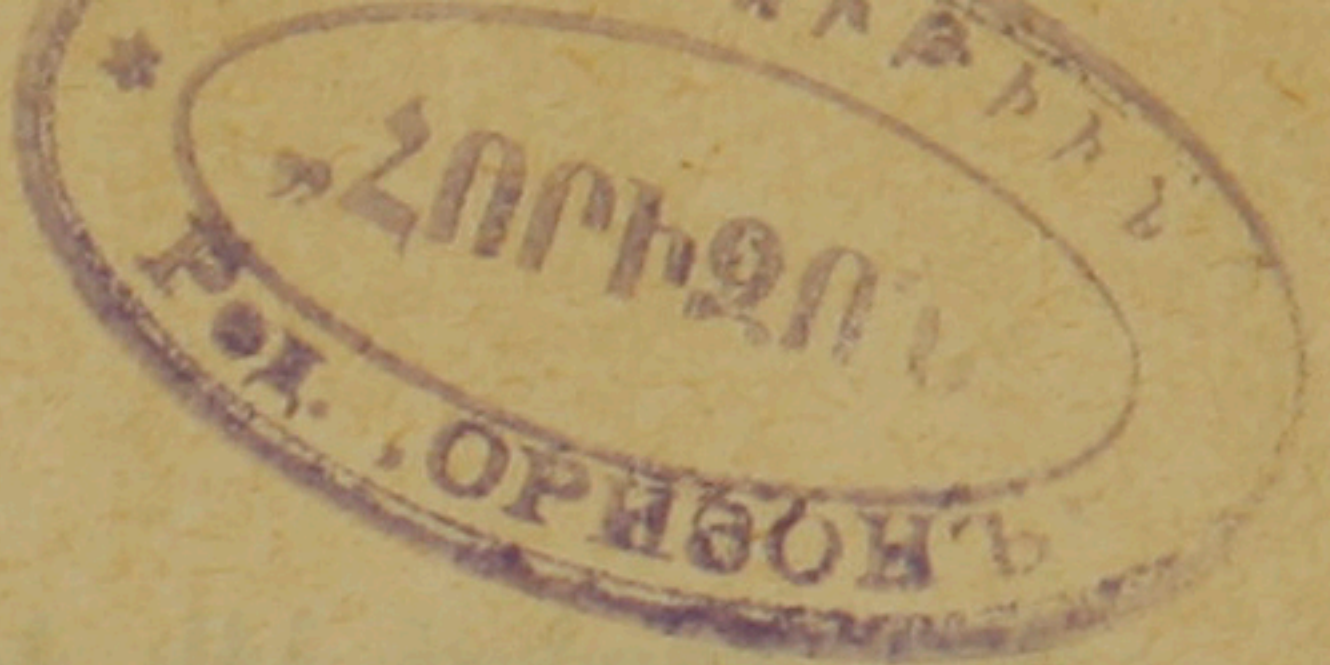
Ուրախութիւնների արտայայտման այդ ըոպէին ես հազում էի արհեստականօրէն, ձեանալով հիւանդ և այդպիսով թագցնելով այն անախորժ տպաւորութիւնը, որ թողնում էին իմ վրայ պարսիկների պատմութիւնները:

«Եթէ բուրդերը մի երկու օր էլ ուշ գային, աւելացրեց մեր համախօսակիցը, հայերի դիւղում այլևս բան չէինք թողնի: Մերոնք քանդել և բերել են ամեն տեսակի կահ-կարասիք, ցորեն, ալիւր գարի, անասուն, փայտ, խալիչա, փալաս անկողին, կարի մեքենաներ և այլն, սակայն քրդերի մասը մեզնից պակաս լինելու չէ: Փառք Ալլահին, այդպիսի դէպքեր հարիւր տարիների ընթացքում միմիայն մի անգամ է պատահում, թող մահմեդականը այլևս դարդ չանի, նա ապահովուած է առնուազը քսան տարով: Աստուած ինքը գեավուրի մալը մեզ հալալ է արել»:

Ես վերականգնացրի իմ հազը և հրաժեշտ տալով թալանասէր խօսակիցներիս դանդաղ քայլերով հեռացայ դայվից դէպի կացարանս: Ճանապարհին իմացայ, որ մի խումբ լրտես քրդեր երեկոյեան մեկնեցին դէպի Օսմանեան բանակը տեղեկութիւններ հասցնելու վախկոտ տաճկին Սալմասաի դրութեան մասին:

Երբ վերադարձայ տուն, գտայ ընկերներիս պառկած: Ես ևս պառկեցի մեր օթևանի անկիւնում, բայց երկար ժամանակ չէի կարողանում քնել. Մտքերս ինձ պատել էին: Երևակայութիւնը, մռայլ պատկերներ և օրուայ տպաւորութիւններն ինձ արտասուքների էին մատնել...

Միւս օր առաւօտեան ես վեր կացայ շատ վաղ. մեր տանուտէր պարսիկը տրդէն ոտքի վրայ էր: Ես նրան պատահեցի դռան շէմքում. նա ինձ յայտնեց,

որ օսմանցոց զօրքը և հազարաւոր քուրդ բաշիբօզուկ-
ներ արդէն լցուեցին Դիլման: Նրա առաջարկութեամբ
ես շուտափոյթ հազնուեցի իմ նոր տարագով, լուաց-
ուեցի և շտապեցի բազար: Պարսիկ ամբոխը, բաղկա-
ցած համարեա թէ գիւղաքաղաքի ամբողջ բնակչու-
թիւնից՝ գնացել էր ընդառաջ տաճիկներին: Իմ դէմ
բացուեց մի տարօրինակ տեսարան. դեռ զօրք չէր
մտել ալաղափուի դռներից, զինուած քրդերը հետևում
էին շէյխին, որը սրբազան պատերազմի դրօշակը
ձեռքին բռնած խրախուսում և քաջալերում էր ոչ թէ
միայն վայրենի ու արիւնոռուշտ քրդերին, այլև պար-
սիկներին, որոնք անդադար գոռում գոչում էին՝
«եսուշասն իսլամ» (կեցցէ իսլամականութիւնը), «շուքր
Ալլահա» (փառք Աստուծոյ) և այլն: Քրդերին հետևում
էր մօտ մի վաշտ կանոնաւոր օսմանական զօրք,
որը գալիս էր Հին-Քաղաքի վրայով Զաւզադ փաշայի
ղեկավարութեամբ: Ինչ վերաբերում է քրդերին, նոքա
ևս իրենց հրամանատար Շարաֆ-աղայի, Թամր-Զան-
գօյի, Օմար խանի և ուրիշների միջոցաւ եկել էին
տաճկական զօրքի հետ Դիլման, թալանելով բոլոր այն
գիւղերը, ուր ապրում էին հայեր, որոնք այժմս վա-
խից խմբուած էին գիւղաքաղաքում իրենց ծանօթ
պարսիկների մօտ:

Մօտ մի ժամ տևեց այդ, ըստ երևոյթին, սրտա-
գին ընդունելութեան և դիմաւորութեան տեսարանը:
Միամիտ պարսիկները անուանում էին տաճիկներին
իրենց փրկիչը, որոնց վիճակուած է վերադարձնել
Իրանին Պարսկաստանի այն մասը, ուր գեաւուրի
անարգ ոտքը իրեն ամուր յենակէտ է գտել և սպառ-
նում է Իսլամի գոյութեանը: Զօրապետը և դայմադամը
գետեղուեցին յայտնի Հաջի-Վազիրի տանը, զօրքերին

և քրդերին կարգադրեցին մնալ որոշուած տներում,
իրաւունք չունենալ թալանելու գիւղաքաղաքը և չը
վիրաւորել Դիլմանում ապաստանած քրիստոնեաներին,
որոնք թէև գեաւուրներ են, բայց որովհետև, ասում
էր զօրապետի օգնականը, նրանք մեզ հպատակուել
են, ուստի պիտի բաշխել նրանց կեանքը և թոյլ տալ
ազատ շրջելու գիւղաքաղաքում, իսկ եթէ նրանք մեզ
հակառակութիւն ցոյց կը տան, այն ժամանակ կոտո-
րել անխնայ, որպէս կրօնի և պետութեան թշնամի-
ների:

Այդ մակերևոյթային լուրը կայծակի արագու-
թեամբ տարածուեց հայ և ասորիների մէջ: Վերջին-
ների թւում կային շատերը, որ փախչելով Ուրմիայից
Սալմաստ, հնարաւորութիւն չէին ունեցել հասնել
ուսաց զօրքին և այդպիսով ստիպուած էին մնալ
Դիլմանում: Քրիստոնեաները թէև շատ բան լսում էին
այդ ազատութեան շնորհման առթիւ, բայց կասկա-
ծանքով էին վերաբերում նրա ճշգրիտ իրագործմանը:
Այդ կասկածանքը աւելի ևս ամրապնդւում ու հիմք
էր ստանում նրանով, որ շրջիկ քրդերը շատ վատ էին
տրամադրուած դէպ քրիստոնէութիւնը, նամանաւանդ
որ դրանց շարքում կային յայտնի Շարաֆ-բէյ և
Թամիր-Չանգօյի քրդերը, որ վաղուց ի վեր իրենց
յայտարարել են հայերի թշնամի:

Իմ դիմակաւորութիւնը շարունակուեց միմիայն
երեք օր, տաճիկները գրաւոր յայտարարութիւն կպցրին
Դիլմանի պատերին, ուր ասուած էր՝ «բոլոր ազգու-
թիւնները տաճկական օրէնքի առաջ հաւասար են.
Իսկ քրիստոնեաները կարող են ոչ թէ ազատ շրջել,
այլև պարապել այն արհեստով, որում նոքա ընդու-
նակ են: Թող այսուհետև իւրաքանչիւր ոք վայելէ

օսմանեան պետութեան ու զօրքի վեհ հովանաւորութիւնը»։ Խրախուսուած այդ աւետումով, ես փոխեցի իմ մահմեդական հազուստը քրիստոնէականով և սկսեցի ազատօրէն շրջել գիւղաքաղաքում ու տեսակցել իմ ծանօթ հայերի հետ։

Դժբաղդաբար պէտք է խոստովանել, որ տաճիկների այդ յայտարարութիւնը զուտ պլատօնիքական էր. նոյն ասկեարը ոչնչով չէր պանագանւում քրդից. նա նոյնպէս կոպիտ և անբարեացակամ էր դէպի քրիստոնեան, ինչպէս և քիւրդը. նա նոյնպէս հային անուանում էր գեաւուր, խորշում էր նրանից և ինչպէս քիւրդը, պատրաստ էր կոտորել, սպանել քրիստոնեային, եթէ գոյութիւն չունենային ժամանակաւոր պայմանաւորութիւնները, որ հռչակուած էին «ազատարար» օսմանեան զօրքի հրամանատարի կողմից։ Այդ բանը սակայն լաւ էին հասկացել հրամանատարի բոլոր ստորադրեալները. որ իրենց անձնական օգտի համար աշխատում էին ստեղծել դաւադրութիւններ հայերի դէմ։ Վերջիններս երկու օրուայ ընթացքում ըմբռնեցին տաճիկական «ազատութիւն» խօսքի իմաստը, նրա լոկ երեւակայական լինելը և զգոյշ շրջելով Դիլմանում, ուր հարիւրաւոր պարսիկ մատնիչներ էին երևան եկել, խուսափում էին գիւղաքաղաքից հեռուն գնալ։ Միւս կողմից տաճիկները ամեն ճիղ ու ջանք գործ էին դնում քրիստոնեաներին ցոյց տալու իրենց մարդասիրութիւնը, հաւաստիացումներ էին անում, որ քրիստոնեան համահաւասարօրէն լինելու է օսմանցու հզօր պաշտպանութեան տակ, որ այլևս չկայ ոչ մի գանազանութիւն քրդի, տաճիկի, հայի և ասորու մէջ...

Այդ աւետումներին հաւատացնողները միմիայն

մի քանի միամիտ անձնաւորութիւններ էին. մասսան նրանց հաւատ չէր ընծայում: Թէև միքանի տաճկահայատակ հայեր, որ դրօշակներ ունէին բարձրացրած իրենց կտրի վրայ, յորդորում էին Դիլմանում խմբուած մի բուն հայերին վերադառնալ գիւղեր, գբադուել իրենց սովորական պարապմունքներով, աչքի առաջ ունենալով նամանաւանդ այն հանգամանքը, որ շատ անձնաւորութիւններ սկսել էին արդէն շրջել գիւղերը, փորձել տէր դառնալու իրենց դատարկուած տների, այնուամենայնիւ ժողովուրդը գերադասում էր մնալ իր նկուղիներում, մինչև Աստուծոյ ողորմութիւնը կը փրկէ նրանց իր հզօր ոյժով: Նմանօրինակ դէպքերում ժողովրդական բնագղումը աւելի մեծ դեր է կատարում, քան արտաքին յորդորանքը և խաբուսիկ յոյսը:

Եւ ահա այսպիսի կասկածալից տրամադրութեամբ մենք անց էինք կացնում մեր օրերը Դիլմանում. տղամարդիքս դուրս էինք գնում բազար հաց ու մրթերքեղէն առնելու մեր ընտանիքների համար. փողոցներում, ինչպէս յիշեցի, շրջում էինք անվստահ ապրում էինք համարեա թէ բանտարկեալների նման. ով մեզանից մի անգամ լաւ դիտում էր աւազակ քրդի դէմքի արտայայտութիւնը, այդ գիշատիչ բազէի սրսլուն աչքերը, նրա կեռ դաշոյնը, ցցուած մէջքի գօտու մէջ, նրա երկայն ու լայն շարվաբը, երկար թաղիքեայ գլխարկով, որի չորս բոլոլը պատած էր թաւշեայ սև թաշկինակը, մահաբեր հրացանը և այլն, նա իսկապէս աշխատում էր խուսափել, հեռանալ այդպիսի վայրենիներից, լաւ իմանալով, որ իր անպաշտպան կեանքը և գոյութիւնը մի մազից է կախուած...

Պարսիկները իրենց ձևացնում էին տաճիկների ամենահպատակ բարեկամներ: Սկսած այն օրից, երբ դատաւորի պաշտօն ստանձնեց զօրապետի կողմից յայտնի Միւքարրամը, Դիւմանում տեղի էին ունենում ժողովներ, ուր ներկայ էին լինում տեղացի պարսիկ անձնաւորութիւններ, մուջահիդներ և ժողովրդի այլ տականքներ: Վերջիններիս պաշտօնը, ըստ երևոյթին կայանում էր նրանում, որ մատնացոյց անեն դայմադամին այն անձնաւորութիւնների վրայ, որոնք կամ ռուսահպատակներ էին կամ յայտնի իրենց անձնանուիրութեամբ ռուսական շահերի: Եւ ահա այդպիսի հողի վրայ տեղի էին ունենում բազմազան մատնութիւններ, դաւադրութիւններ, գրպարտութիւններ, մի խօսքով հազար ու մի տեսակ բանսարքութիւններ, որոնց ստեղծագործման մէջ այնքան հմուտ և հանձարել է կեղծաւոր արևելեան ոգին: Հասան-վաքիլ անուանով մի պարսիկ զբաղւում էր մատնութեամբ, որպէս արհեստով և շնորհիւ այդ մասնագիտութեան գանձում էր մեծ գումարներ: Այդպիսի երևոյթներին պակաս նիւթ չէին տալիս և այն պարբերական յայտարարութիւնները, որոնք հետևանք էին գիւղաքաղաքում իւրաքանչիւր շաբաթ տեղի ունեցած տաճկապարսկական ժողովների, որ համիսլամական տէնդենցներով էին տոգորուած և հրաւիրում էին բոլոր մահմեդականներին միանալու ընդդէմ կրօնի հակառակ քրիստոնեաների: Պարզ է, որ ալդ բոլորը մենք լսում էինք, յայտնում մէկս միւսին և աշխատում միմիայն ծայրահեղ դէպքերում գործ ունենալ այն իշխանատէր պարսիկ ու տաճիկ անձնաւորութիւնների հետ, որոնցից կախուած էր մեր կեանքն ու մահը:

Որպէս օրինակ այդ մատնութիւնների՝ աւելորդ

չի լինի յիշելու միջանի դէպքերի մասին: Երկու
նուսահպատակների, որոնց կասկածում էին որպէս
նուսաց զօրքի տեղեկատուների Սալմաստից, քան-
տարկեցին Գիլմանում. ի զուր թշուառները աշխա-
տում էին ապացուցել իրենց անմեղ լինելը. նրանք
մեղաւոր էին նախ՝ որովհետև նուսահպատակներ էին,
երկրորդ՝ նրա համար, որ արդէն մէկ-երկու վկաներ
կային պնդող նրանց հակակրօն և հակապետական
գործնէութեան վրայ: Եւ ահա հրամայուեց ի վերուստ
ծեծել նրանց մինչ ի մահ. մասնաւորապէս հրաւիր-
ուած տաճիկները, ինչպէս պատմում են ականատես-
ները, միմիայն այն ժամանակ հրաժարուեցին ծեծից,
երբ համոզուեցին, որ իրենց սեփական ոյժերը հատան,
իսկ մահապարտները կորցրին ամեն մի զգայնութիւն,
բոլորովին արիւնոտուած, ցեխոտուած և մարդկային
նմանութիւնը կորցրած: Այնուհետև դժբաղդներին
ձգեցին հաւուզի (աւազանի) ջրի մէջ և երբ նրանք
սթափուեցին, հրամայուեց տանել բանտ և պահել այն-
տեղ մինչ ի մահ, որովհետև գերազանցւում էր մահա-
մերձ տանջել մէկին ամենասոսկալի միջոցներով, քան
հրացանի կամ կախաղանի մի հարուածով վերջ դնել
նրա մահկանացուին...

Առասպելական ստեր էին հնարում և հայերի դէմ:
Փ. գիւղի բնակիչներից մէկին կասկածել են այն
բանում, որ նա գաղտնի կերպով բանակցութիւններ է
վարում նուսական զօրապետի հետ Պոյում: Մասնիչի
յիշողութիւնը դաւաճանել է իրեն. ենթադրուած անձ-
նաւորութեան տեղ նա ցոյց է տուել մէկ ուրիշի վրայ,
որը տանից սրճարան էր եկել տեսնուելու իր ծանօթ
պարսկի հետ, յանկարծ զինուած ասկեարը մտնելով
սրճարան հրամայում է հային՝ «ադէ էրմանի»:

Վերջինիս տանում են դայմադամի մօտ և հարց ու փորձի ենթարկում. հայր կատեգորիկ կերպով ժխտում է իր մեղաւոր լինելը: Սակայն նրա խօսքերին ոչ ոք հաւատ չի ընծայում. հրամայում են հային ծեծել. բերում են երկու տախտակ և հրացանի հաստ գլխով այնքան խփում են տախտակին ամրացրած թշուառին, որ նա միանգամայն շնչասպառ է դառնում. այնուհետև բանտարկում են նրան վերոյիշեալ երկու անձնաւորութիւնների մօտ: Սակայն երեք ժամ անցնելուց յետոյ հային դուրս են բերում ասելով, որ սխալուել են նրան խալաթ (պարզև) տալու մէջ, որովհետև իսկական յանցաւորը գտնուած է. նրան ազատում են, բերելով Մհտ. Ռուբէն Աջէմեանին, ենթարկում են ամենասոսկալի տանջանքների. որոնց առաջ գունատ է միջնադարեան հռչակաւոր պատժահնարագիտութիւնը: Իսկ ի վերջոյ թէ ինչպէս են նահատակում այդ անմեղին, դրա նկարագրութիւնը դուրս է գրչի ոյժից...

Մեզ հետ աւելի խէթ և կոպիտ էին վարւում գլխաւորապէս այն ժամանակ, երբ շշուկներ էին պատում, որ ուսնները կրկին գրաւեցին Թաւրիզը: Մենք նկատում էինք և պարսիկների և տաճիկների մէջ մի ինչ որ յուզմունք: Նրանք աշխատում էին ըստ երևոյթին, թագցնել օսմանեան «հօր» բանակի անգորանալու լուրը և նրա ջարդը Սօֆեանում: Ընդհակառակը, նրանք նոր լուրեր էին տարածում խալիֆի բանակի հրաշագործութիւնների մասին, Թիֆլիզի, Բաթումի և Բագուի գրաւման մասին: Իսկ մենք վաղուց արդէն ծանօթ էինք պարսիկի կեղծ և ստայօղ լուրեր տարածելու ընդունակութեան հետ: Լսում էինք, չէինք հաւատում և միշտ Սատուծուն աղօթք անում,

որ շուտով քաջարի ուսական զօրքը մեզ օգնութեան հասնի:

Այդպիսի դժնդակ, սարսափահար, անորոշ դրութեան մէջ մնացինք մինչև փետրուարի 22-ը: Մենք այլևս չէինք վստահանում ազատ շրջելու նոյնիսկ գիւղաքաղաքում: Ուղիղ երկու ամիս էր, որ մենք նմանում էինք հարբածների, մենք կորցրել էինք առողջ դատողութեան ընդունակութիւնը. դեռևս միտաս օր առաջ գիւղերից մի քանիսում մնացած հայերին պաշտօնապէս հրամայուած էր խմբուել Դիլմանում: Թէև Հաֆթուան գիւղում գտնւում էր օսմանական զօրատունը և այնտեղ մնացած հայերը մի առժամանակ օգտւում էին ազատութեամբ, բայց վերջին 8—10 օրերի ընթացքում բոլոր բրիտանացիները կենտրոնացան Դիլմանում: Այդպէս էր վճռուած իշխանութեան կողմից և պէտք էր հնազանդուել այդ կարգադրութեանը: Մենք զգում էինք, որ գտնւում ենք մի ինչ որ անախորժ հնարաւորութեան նախօրեակում, աշխատում էինք մեկնել մեր խմբման պատճառը... հազար ու մի երևակայութիւններ: Ով կարող էր գուշակել, թէ ինչ է այդ հր' շային գաղափարի նպատակը: Մենք նման էինք անբան անասունների, որոնց մորթոտելուց առաջ պահում, կերակրում են գէթ մի քանի օրով, միքանի ժամով, որպէսզի ժամանակ լինի սրելու բթացած դանակը և սուրը...

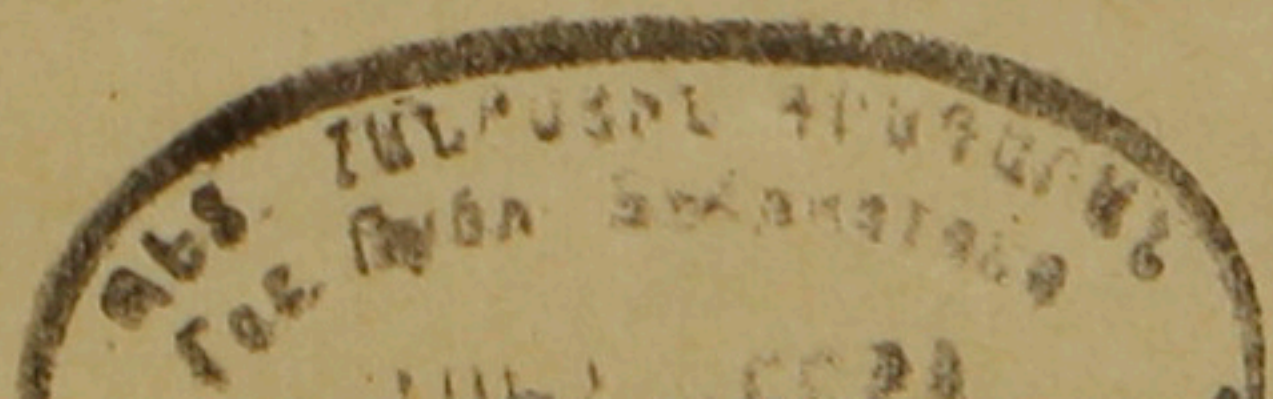
Հայաբնակ գիւղերում այլևս ոչ մի շունչ չէր մնացել. չէր մնացել նաև մեր գոյքը: Բոլորն էլ թալանել ու կողոպտել էին քրդերը և պարսիկները, մենք զուրկ էինք ամեն ինչից, բայց ով կենթադրէր, որ մի երկու օրից յետոյ պիտի անխնայ կոտորեն մեր բոլոր եղբայրներին և այդպիսով զրկեն մեզ նաև մեր

կեանքից, Շատ տեղերից մեզ համոզում էին, որ օսմանեան պետութիւնը մի կրթուած սահմանադրական երկիր է, նամանաւանդ նրա քաղաքական և պատերազմական պաշտօնեաները, որ իբր թէ բոլորն էլ ուսման տէր անձնաւորութիւններ են և երբէք մարդասիրութիւնը ոտի տակ չեն տայ... Սակայն տեղի ունեցած եղեռնագործութիւնները, որ մտածուած են եղել նախապէս, տասնեակ տների, եկեղեցիների, գրադարանների, ուսումնարանների և շատ սրբատեղիների այրելն ու կործանելը մեզ ցնցեցին, հիասթափեցրին ընդմիջտ դէպի նրանց հաւատ ունենալը:

29296

Ի վուր չէին մեր ենթադրութիւնները. մեր սրտերը ժամ առ ժամ ճմլւում էին. զգում էինք, որ մեզ հետ վերջանալու է աշխարհը: Սակայն մենք աշխատում էինք մեզ պահել ուրախ մեր կանանց և երեխաների առաջ, ապացուցել, որ ոչ մի վտանգ չկայ և շուտով Նախախնամութեան փրկարար ոյժը կազատէ մեր հեծեծանքից... Մեր մէջ եղած հոգևորականները քարոզում էին յոյս և հաւատ դէպի Աստուած, մենք խրախուսւում, ամրապնդւում էինք, թէև շշուկները, վատ տրամադրութիւնը դէպի մեզ զգալի էր հետզհետէ: Մենք իմացանք, որ քրդերի թիւը Դիլմանում շատանում է և որ դոքա գալիս են Թասուլի կողմից: Բացի այդ, յամառ լուրեր էին պատում, որ Խօյի գեադուկի (լեռնացի) մօտ օսմանցիք յաղթելով ռուսներին՝ շատ գերիներ են բերում: Այդ բոլորը մեզ յսւսահատեցնում, ընկճում էր, բայց դարձեալ, դարձեալ կոչ էինք անում դէպի միակ Աստուած...

Մինչ այդ, ժամ առ ժամ շշուկները տարածւում էին աւելի մեծ չափով, քան առաջ. պարսիկները, ըստ երևոյթին վհատուած էին: Արիւնարբու քրդերի աշ-

քերուամ կրակ էր վառուում. նրանք վերին աստիճանի լարուած էին մեր մնացած քրիստոնեաների դէմ. հէնց այդ պատճառով մենք աշխատում էինք փողոցներ դուրս չգալ, կամ միմիայն ամենաանհրաժեշտ դէպքերում: Խօսում էին այն մասին, որ Սօֆիանի կռուից յետոյ սպանուած են անթիւ, անհամար քրդեր ու տաճիկներ: Եւ կարծես թէ Դիլմանում գտնուող աւագակային վոհմակները այդ վրէժի լուծմանն էին պատրաստուում, թագցնելով մեզնից սակայն իրենց տրամադրութեան բուն նպատակը: Մեզ արդէն յայտնի էր այն, որ մեր դժբաղդ եղբայրներից ու քոյրերից նոքրա, որ գեկտեմբեր ամսի վերջերը հնարաւորութիւնն չէին ունեցել փախչելու դէպ Դիլման, սպանուած են եղել սեղն ու տեղը գիւղերում բարբարոս քրդերի ձեռքով: Դիտէինք այդ և սրտատրոփ սպասում էինք մեր ճակատագրին...

Վերջապէս մօտենում էր փետրուարի քսաններեքը: Մի քանի օր առաջ տաճկական կառավարութեան կողմից հրաման արձակուեց, որպէսզի բոլոր քրիստոնեայ տղամարդիք հաւաքուեն Հաւթուան գիւղ զօրապետի կողմից «իդարա» ստանալու: Ի՞նչ էր նշանակում այդ իդարան, ինչո՞ւ պէտք էր գնալ Հ. գիւղ. ինչո՞ւ միմիայն տղամարդիք, բայց ոչ կանայք և երեխայք ևս,—այդ հարցին մենք անկարող էինք ինքներս պատասխանել: Միւս կողմից հրաման արձակուեց Դիլմանաբնակ պարսիկներին, որ նրանցից ոչ մէկը իրաւունք չունենայ սրանից յետոյ պահելու իր բնակարանի մէջ տղամարդ քրիստոնեաներին: Ինչպէս վերևում յիշեցի, մեր մէջ կային ահագին քանակութեամբ քրիստոնեաներ, փախած Ուրմիայից և ապաստանած Սալմաստում: Նրանք ևս սպասում էին փրկա-

ըրար լոյսին, որ միանգամայն կազատէր մեզ այդպիսի անտանելի, զարհուրելի և դժուար նկարագրելի դրու- թիւնից: Թէև մենք զգում էինք, որ ապրում ենք, բայց ինչ դաժան, ինչ սոսկալի կացութիւն...

Երեկոյ էր: Մութը պատել էր աշխարհին: Փողոց- ներում կեանք չկար: Ամեն մարդ մտել էր իր տուն և ամուր կողպել դռները: Ընդհանուր մեռելային դրութիւնը երբեմն միմիայն խանգարւում էր շների ու- նոցով և էշերի զուոցով: Երկնակամարի վրայ թէև աստղեր կային, բայց նոցա պլպլալը շատ թոյլ էր, իսկ մանրասարսուռ քամին ոչ աստղերին էր նայում և ոչ էլ մեր եղբայրներին խղճում: Եւ ահա այդ ցրտին, ահ ու դողով լցուած, տասնեակ հայ ու ասորի տղամարդիք պատրաստւում էին գնալ յիշեալ գիւղ: Այդ բոլորը կատարւում էր առանց որևէ աղմուկի...

Բայց ինչո՞ւ երեկոյեան, — կը հարցնի ընթերցողը: Այդ հարցին պատասխան տալը, ըստ երևոյթին, կարող էին միմիայն այն տաս-քսան ասկեարները, որ թշուառ քրիստոնեաներին իրենց առջևից քշելով լուռ ու մունջ տանում էին զարհուրելի սպանդանոց...

Առաւօտ էր: Մենք ոչ մի լուր չունէինք մեր գնացած եղբայրների մասին, նոցա թիւը հարիւրից աւելի էր: Կեղծ լուրեր էին տարածւում, որ իբր թէ ամբողջ Դիլմանը պիտի դատարկուի: Միմիայն միքանի օրից յետոյ պարզուեց, որ դատարկում էին միայն քրիստոնեաներին: Եւ ինչ կարող էր անել անոյժ, անգէն, անպաշտպան քրիստոնեան, որ գտնւում էր տասնեակ հազարաւոր մահմեդականների մէջ, որոնք ձգտում էին իրենց արեան ծարաւի յագեցման: Մեզ պատմում էին, որ Հ. գիւղում հայերին ու ասորիներին տրւում են ապրուստի ամեն մի յարմարութիւն

և որ շուտով բոլոր քրիստոնեաներին առանց սեռի
և հասակի խտրութեան կը գետեղեն յիշեալ գիւղում:
Յուզուած սիրտս թելադրում էր այլ բան, նամանա-
ւանդ երբ երկրորդ, երրորդ և չորրորդ գիշերուայ
տարածների մասին նաև ոչ մի լուր չստացանք:

Իմ բնազդումս աշխատում էր համոզեցնել, որ
ինձ մնացածների հետ այս գիշեր պիտի տանեն մոր-
թելու: Այդ դրութեան մէջ միակ մխիթարութեան
բանը նա էր, որ կանանց և երեխաներին չէին տան-
ջում, թէև խօսւում էր և այն մասին որ բոլորին
պիտի տանեն մզկիթ մահմեդականութիւն ընդունել
տալու... Այդ պատրաստւած ծրագիրը այլևս ստու-
գութեան կարօտ չէ: Ինչ էր մնում մեզ անել. փախչել,
իհարկէ, եթէ հնարաւոր էր, փախչել ազատուելու:
Եւ ահա այդ մտքի իրագործման համար ես սկսեցի
մտածել: Դժուար էր այդ բանը, որովհետև բոլոր
դարւագանների մօտ ասկեար պահապան կար: Մտածում
էի, անվերջ մտածում...

Այդ երեկոյ ես պիտի միանայի մնացածներին...
Երբ ես երևակայեցի այն բարբարոսութիւնները, որ
սովորաբար տաճիկները ու բրդերը գործադրում էին
հայերի վերաբերմամբ Տաճկաստանում, երբ յիշեցի
Ռաֆֆիի նկարագրութիւնները այդ առթիւ Չալալէդ-
դինում, ես ցնցուեցի, որոշեցի փախչել, հեռանալ,
ազատուել...

Նոր էր մթնել: Հաւաքում էին քրիստոնեաներին:
Մեր բնակարանը գտնւում էր ոչ հեռու Փ. գիւղի
դարվազից: Ամենազգոյշ կերպով ես կտուր բարձրացայ:
Ցրտի պատճառով այնտեղ ոչ ոք չ'կար, իսկ իմ հիւրընկալ
պարսիկը տանը չէր: Սողալով անցայ հարևան տանիք-
ների վրա, աշխատելով աննկատելի լինել մարդկան-

ցից, նամանաւանդ շներից: Վերջապէս, սարսափելի
ցեխոտլած հասայ դարվազի պատին: Դուռը կողպ
էր, իսկ նրա մօտ պահակ չկար: Ամենայարմարը այն
էր, որ մտնէի պատի տակից անցնող առուակը... և ահա
մօտ կէս ժամ կռիւ մղելով ցեխերի հետ, անցայ պատի
միւս կողմը: Ես զգացի փոքր ինչ թեթևութիւն,
գտնուելով քաղաքապատ պարիսպներից դուրս: Աս-
տուած իմ, Աստուած, ինչքան լաւ, ինչքան հրաշա-
գեղ բան է ազատութիւնը...

Սարսափելի սոված, ցեխոտուած, թրջուած որո-
շեցի գնալ հարևան պարսիկ գիւղը: Եւ սաստիկ դո-
ղում էի ցրտից: Քայլերս շտապեցրի և մօտ մէկ ու
կէս ժամից յետոյ մտայ գիւղ: Մի դռնից նկատեցի
ճրագ: Երկար բախում էի դռներ, սակայն ինձ ար-
ձագանք տւողները միայն շներն էին: Վերջապէս տեսայ
մի խոտի դէզ, մի կերպ պատսպարուեցի այնտեղ և
դողալով ամբողջ գիշեր անցկացրի նրա մէջ. Միւս
օր առաւօտեան վաղ դուրս եկայ գազանավայել
օթևանիցս և հիւրընկալուեցի X պարսկի մօտ, որից
իմացայ ռուսական զօրքի Մուղանջուդ գալը և թնդա-
նօթածգութիւնների նշանակութիւնը:

*
* *

Սպանուած են Սալմաստում բարբարոսաբար հե-
տևեալները.

1. Մահլամ. Յովսէփ Զաքարեան, Դանել Յու-
նանեան, Յակոբ Իսրայէլեան, Հայրապետ Աւագեան,
Պողոս Հայրապետեան, Տէր Վարդան, Ենօք Աւագեան,
Ղզանենց Մարտիրոս, Աւետիք Մանասէրեան, Պատրօն-
դաշի հայրը և եղբայրը, Մարգար (Սուսամբարի որդի),

Քիչմիչով Օհաննէս, Ճիլօ Աւետիք, Չօլախ Ղազար,
Մարտիրոս Աղբակեցի, Դաւիթ Աղբակեցի, Կարապետ
Սալվարեան, Գաւառցի Սաֆօ, Սաֆար Առաքելեան
Սաֆարեան, Ղազանչի Վարդան, Նազար Շաթոյեան,
Սայադ և իր որդին, Գաբրելը և իր որդին, Լօփօղան
Խաչօն, Գիւլիզանցի Սայադ. Մհտ. Ակոփ Աւագեան,
Մռուտաժ Սարգիս. 9 Աղբակեցիք, որք են Յարուժիւն,
Թումաս, Ներսէս, Գրիգոր, Փիօշ, Ճավշին, Կօստօ,
Ալօ (կամաւոր), Պետրոս:

2. ՀաՓթվան. Նազար Բաբլոյեան, Ալլահվերդի
Ֆրանգիւլեան, Յարուժիւն Հախնազարեան, Խուրա-
վէրդի Մելքօնեան, Խալաթ Ստեփանեան, սրա կինը,
Թումա Սահակեան, Նիկողոս Ղևոնդեան, Վարդան
Բաբլոյեան, Վարդան Փոխանեան, Աբրօ Մհտ. Բաբլոյ-
եան, Սարգիս Սևոյեան, մայրը Խոռոմ, Մարիամ
(Թաթոսենց), Խանգալդեանց Խաթուն, Գեանվար (օղե-
գործ). Մհտ. Շահբազ Թաթոսեանց, կինը Լալա Մհտ.
Սարգսեան, Ակոփ Խուրավէրդեան, Խաչատուր Մհտ.
Աւագեան, Կարապետ Բաբայեան, Մկրտիչ Բաբայեան,
Արամ Բարոյեան և Վահրամ Բարոյեան, Պետրոս Մար-
տիրոսեան, Պետրոս Թարոյեան (երկու աղբակեցիք
սպանուած են սրա տան մէջ), Ամրան Այվազեանի
որդին, Յարուժիւն Ֆարմանեան, Օհաննէս Փոխանեան,
Աւէտ Աւէտեան և Շալօ Յարուժեան Աղբակեցիք,
Մկրտիչ Մինասեան, Աղագիւլ Մինասեան: Սրանցից
բացի սպանուած են 14 հոգի Աղբակեցիք:

3. Հին-Բաղար. Վարդան Աւագեան, Գէորգ
Օհաննէսեանց (Եվայենց), Խաչօ Սաֆօեան, Գասպար
Օհաննէսեան, Օհաննէս Մխիթարեան, Գրիգոր Օհան-
նէսեան (չախմախսագ), Կարապետ Ակոփեան, Բաբա
Խաչօյեան, Աղագիւլ Մինասեան, Օհաննէս Սարգսեան

(Ճարեցի), Բաբէ Բարսեղեան (Ասլանիկցի), Սանդրօ Գիւլնազարեան, Սամսոն Գիւլնազարեան, Վարդանցի Վրթանէս, Ոսկան Ակոփեան, Վարդան Ղարիբեան, Գասպար, Թաթոս, Մամբրէ և Միհրան Բիթլիսեցիք, Զարգար Աբէլ, Շաբօ Սարգսեան, Դանել Գրիգորեան, Կարապետ Մհտ. Օհաննէսեան, Միրզա-Աֆշար (Զարբաշխ-Ուրմիայ), Շմօն Խաչոյեան, 6 ասորիք Արճի-Աղէսցի, Գուրիէլ և Իւխաննա Փաթաւորցի:

4. Փայաջուկ. Բաղդասար Կոստանեան, Մհտ. Սարգիս, Մհտ. Հայրապետ, Խաչօ Հախվերանցի, Զարգար Ներսէս, Կուզօ, Գէորք Հասոյեան, Գզիր Նազօ, Բաջի, Սալաթին Գրիգորեան, Բանաւշա, Խանէ, Վառօ, Ռեհան (Փէկէի կին), Գէորք Բաբայեան, Պետրոս Գէորգեան, Խաչոյենց մեծ հարսը, Եօթն եղբօր մայր, Մհտ. Ռուբէն Աջեմեանց (անյայտ է): Կան մօտ չորս հոգի անյայտ սպանուածներ:

5. Սառնա. Շահբազ Մանգասարեան, Նազար Աստուածատուրեան, Ղազար Մարտիրոսեան, Մնացական Ղազարեան, Նազար Շաբօյեանց, Մկրտիչ Աւօեանց, Օհաննէս Սարգսեան, Սարգիս Աւետիսեան, Մելիքսէդ Գրիգորեան (Զէվաջուկցի) որդին Յովսէփ, Ալօ Աղբակեցի, Մուսէսենց Ակօ, Գրիգոր Ապօյեան:

6. Ղալասար. Մարգար Հասրաթեան, Մանուկ Տէր-Օհանեան, Բաղալ Գօզալեան, Խաչօ Հաֆթուանցի, Դադէ:

7. Ախտախանա. Յարութիւն Խուղօյեան, Սալբի Խուղօյեան, Սարգիս Աւալեան, Հախվերդի Խուղաւերդեան, Աւետիք Խուղաւերդեան և Նազլու Խուղաւերդեան:

8. Ղզլա. Ստեփան Տէր-Մխիթարեան:

9. Ուլա. Երկու անձնաւորութիւններ (անյայտ):

Բացի յիշեալ հայ նահատակները կան 64 սպան-
ուած ասորիք և 19 կորած անձնաւորութիւններ
Ընդամէնը մօտ 260 հոգի:

Այդ թւում չի մտնում 1913 թ. դեկտեմբեր
ամսին Ուրմիայից Սալմաստ եկած փախստական քրիս-
տոնեաների զոհերը, որոնք կազմում են մօտ 600 հոգի:
Սոյն քահակին պիտի աւելացնել 1915 թւի ապրիլ
ամսւայ Ռուս-տաճկական ընդհարման ժամանակ Դիլ-
մանում և գիւղերում տուած զոհերը—թւով մօտ
110 հոգի, որոնցից 44-ը հայեր են.

Այդպիսով, եթէ չհաշուենք Սալմաստի անուշի
նիւթական քայքայումը, որ համաձայն ամենամանրա-
մասն տեղեկութիւնների կազմում է մօտ 5 միլլիօն
րուբլի, մենք կտեսնենք, որ պարսկահայի դրախտա-
վայրը, հուր ու կրակի ենթարկուելով և ամայի դառ-
նալով, տուեց հազարից աւելի զոհեր...

«Հանգիստ ձեզ, անմեղ եղբայրներ, հայրենիքի
զոհեր»:

